

Грозевський І. М.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Важливу роль у процесах українського державотворення відіграла Запорозька Січ. Існування Запорозжя серйозно перешкоджало турецько-татарській агресії проти України, Росії, Польщі, відволікало її від Західної Європи. Січ розхитувала могутність Польщі, стала ферментом Хмельниччини. Bastion козацтва не змогла пройти духовно-католицька експансія на Схід. Військово-політична організація низового козацтва була одним із зразків при створенні української козацької держави в ході національно-визвольної війни українського народу в середині XVII ст.

Військо Запорозьке було багатонаціональним за своїм складом, на що неодноразово вказували дослідники запорозького козацтва. На жаль, тема міжнаціональних стосунків в Запорозькій Січі залишається малодослідженою. Етнонаціональний чинник в становленні та розвитку запорозького козацтва слід розглядати з урахуванням дії соціальних та релігійних факторів.

В процесах виникнення запорозького козацтва вирішальну роль мали соціальні причини. Живучи в Січі без жінок і нащадків і зменшуючись у кількості від постійних воєн, хвороб і старості, запорозькі козаки всіляко намагалися поповнити свій склад і збільшити своє військо. Козаки приймали до себе кожного, хто зміг добратися до Січі і був згоден прийняти січові закони. Серед втікачів були представники різних соціальних груп: селяни, козаки-випищики, які не попали в реєстр, дрібні шляхтичі, міщани тощо. Здебільшого втікачами були люди, які вступили в конфлікт з суспільними порядками: боржники, злочинці, жононенависники. Їх об'єднувало одне – потяг до свободи. Багато їх приходило на Січ, але не всі тут залишалися. Козацьке суспільство було відкрите для новоприбулих, але висувало до них певні вимоги. Стихійне утворення Запорозжя показує, що справжнього, "природного" козака не можна створити штучно, шляхом спрямованої організації. Козаччина була гостинною для самітників, але не всі їй підходили, та й не всі виявлялися готовими до випробувань – там могли вижити лише люди виняткових фізичних і душевних якостей. Серед новоприбулих були представники різних національностей, хоча, звичайно, переважну більшість населення Січі складали українці.

Аналізуючи матеріали Архіву Запорізької Січі, слід вказати на головні причини притоку людей різних національностей та народностей на Січ. Перша причина – це зростання феодального та національного гніту на Україні та в сусідніх державах і землях. Друга причина була зумовлена тим, що Запорозжя знаходилося на торговельних шляхах, де збігались інтереси трьох сусідніх держав – Польщі, Росії з Гетьманщиною та Туреччини з Кримом. Третя причина була викликана утворенням державності на Січі, значним поживленням розвитку господарства та економіки Запорозжя, зростанням потреби в робочих руках [1].

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

На Січ люди потрапляли різними шляхами. Архів Січі зберігає масу документів. Ось лише два з них, протоколи допитів гайдамаків. «Родился я в Литве, имя же мое было Иван Сулистрович. Будучи на службе у господина Мокровского, приехал в Киев. Когда же по Киеву шатался, подмовили меня козаки сечевья, с которыми севши в дуб, поехал до Сечи и приехавши пристал в курень Каневский, где названо меня Иваном Ляхом». Інший козак, Василь Перехрест, повідомляє, що «родился он в польской области от еврейна Айзика и с его (Василия) добровольного согласия привезен козаком Яковом Коваленком на Сечь»[2].

Січ підтримувала свою людність шляхом поповнення нових членів на місце вибулих. При нагоді вливались у Січ звільнені з турецьких галер бранці, представники європейських і азійських народів. Тому серед запорожців траплялись французи, араби, китайці. Є згадка, що в Криму, Туреччині, Польщі брали запорожці людський полон з хлопців, виховували їх і, коли ті виростали, комплектували ними, на зразок яничарів, свої лави [3]. Наприклад, відомий запорозький ватажок Павло Бут (Павлюк) за походженням був турком.

Отже, серед втікачів та торгових людей на Запорожжі були представники різних національностей, зокрема – українці, поляки, росіяни, литовці, молдавани, білоруси, болгары, чорногорці, турки, татари, греки, євреї, вірмени, німці, цигани, французи, італійці, іспанці, англійці та представники інших народів. Відомо, наприклад, що грузини, які втекли на Січ із татарської неволі, навіть заснували слободу Грузинівку, яка входила до Протовчанської паланки. В Архиві Запорізької Січі знаходяться відомості про втечу ногайських невільників грузинів та татар на Січ, а також – про втечу греків, які знаходились у неволі в Очакові, на Запорожжі.

Звичайно, не всі втікачі ставали козаками, але нікому з них шлях до козацтва не був заказаний. Січ могла стати притулом для будь-кого, без різниці роду-племені. За переказами, до Січі приймали всякого, хто лише міг перехреститися. Згідно реєстру п'ятисот низових козаків за 1581 рік, українці (разом з білорусами) склали 83 відсотки особового складу, поляки – 10, серед решти – росіяни, двоє черкесів, по одному німцю, сербу, татарину [4]. Хоч курені поповнювались переважно українцями, через Січ вливалась в Україну і стороння кров.

Прийнятий до запорозького братства записувався за власним бажанням в один із 38 січових куренів і тут же, під час запису, змінював своє прізвище на якесь нове прізвище, яке дуже часто характеризувало його з зовнішнього чи внутрішнього боку. Істинну причину зміни прізвища подає Д.І.Яворницький. «Часто на запит російського чи польського уряду, чи немає в Січі якогось Іванова чи Войновича, запорозький Кіш відповідав, що таких осіб у Січі немає, а є Задерихвіст чи Загубиколесо, котрі вступили до лав козаків приблизно в той час, про який запитують московські чи польські власті» [5]. Запорозькі прізвища, одержані новоприбулими на Січі, нерідко відображали національність цих людей. У реєстрі та компутах знаходимо прізвища Турченко і Татарченко, Лях і Полулях, Волох, Француженко, Жидовенко та інші.

Чільне місце в економіці Запорозької Січі як держави відігравала торгівля. Запорожці торгували самі, а також давали змогу займатися ремеслами і торгівлею представникам інших національностей – грекам, євреям, вірменам, татарам. За часів Нової Січі обсяг торгівлі зріс настільки, що було навіть утворено торгівельну

єврейську компанію на Січі. Цьому факту передували події, які свідчать не тільки про віротерпимість, а й про лицарський гуманізм козаків. В Архіві Запорізької Січі знаходимо свідчення, що під час літньої кампанії 1770 р. загін січовиків під проводом Данила Третяка захопив ханський обоз та ясир (невільників) – волохів та євреїв. Євреїв поселили в Новому Кодаку і утримували за рахунок громади. Вкуп козаки взяли символічний (600 злотих) на покриття витрат по утриманню ханських в'язнів, хоча, як свідчили самі бранці-євреї, хан зажадав би за них не менше 8 тисяч злотих. Незабаром після повернення полонених євреїв додому Кіш одержав листа від Уманського Єврейського кагалу «з подякою і презент» (цукор). Крім того, уманські купці Хаїм Беркович, Нусим Нусимович, Самуїл Маркович та інші повідомляли Кіш про своє бажання постачати на Січ необхідний товар. Кошовий отаман П.Калнишевський подякував кагалові за листа та запросив євреїв торгувати на Січі. Єврейська компанія торгувала протягом 1772-1775 рр. в Січі, обох Кодаках і Похідному Коші, маючи зв'язок з Кримом [6].

Запорожжя відіграло значну роль у справі консолідації українського народу, в формуванні його національного типу. В Січі нічого не важили відмінності регіонально-етнічної ідентифікації – Січ нівелювала їх. Там "малорос" – полтавець, волинянин, подоляк, галичанин однаково ставали просто українцями.

Закинутий у будь-який куток України, запорожець всюди був своїм, діяльним, авторитетним, консолідуючим елементом. Низові козаки ділом довели, що, опинившись у чужих краях – в Олешках, за Дунаєм, на Кубані, – вони і там залишалися українцями.

Запорожжя не мало достатньої сили для державного об'єднання України, але всі окремі частини українського народу, хоч кожна з власною політичною долею, вважали і вважають запорожців своїми. Існування козацтва й Запорізької Січі як всеукраїнських народних явищ дає право кожному українцеві думати, що він "козацького роду".

Осторонь національної справи не стояла і козацька верхівка. Запорізької старшини майже не торкнувся процес спочатку польської, а потім російської денационалізації українського панства. В Гетьманщині, яку Запорізька Січ пережила, відмежування панівних кіл від народу зайшло набагато далі.

Січ знаходилась на жвавому місці. З усіх боків спостерігався постійний потік людей. Запорожці постійно знаходились у русі – в походах, офіційних і торговельних зносинах із сусідніми народами. За умов постійного спілкування з оточуючими народами загальний культурний рівень дуже підвищувався за рахунок освічених, бувалих козаків, які володіли кількома іноземними мовами. Знайомство з європейськими ідеями самоуправління й поняттями громадських вільностей розширювало політичну культуру Запорожжя, збагачувало суспільне життя Січі. Зв'язок з довколишнім світом дуже полегшував Дніпро як зручна і порівняно безпечна транспортна артерія.

Прагнення до відокремленості не переходили на Запорожжі в ізоляціонізм і націоналізм. До автономних і сепаратистських настроїв не домішувались націоналістичні. Серед різноплемінного виру, в якому він жив, не можна уявити запорожця примітивним, дріб'язковим, обізнаним націоналістом, зацикленним на

неприятні й ворожнечі до сусідніх народів. Почуття значущості запорожцю надавала не національна, а скоріше станова приналежність.

Вони ставилися до представників інших народів, як до рівних. Навряд чи образи запорожців годяться для відновлення духу агресивного націоналізму. Ні з одним із сусідніх народів – поляками, татарами, росіянами – не сварились запорожці навіки, не заходились безтямною ненавистю. Козаки то воювали із сусідами нещадно, то мирились і заводили союзницькі зв'язки, а господарські ніколи й не переривались, – якщо не з приязні, то заради взаємної вигоди.

Запорозька Січ – явище патріотичне. Військова активність Запорожжя мала подвійний характер: з одного боку це були війни лицарсько-патріотичні з національними й релігійними мотивами. В таких війнах Січ проявляла себе як форма злиття армії, війська з народом. В інших випадках запорожці вели, так би мовити, ділові війни, коли більше цікавились майном ворога, ніж перемогою над ним. Воюючи на всі боки, Запорозька республіка ніколи не ставила себе у становище поза союзниками. Кіш діяв гнучко, не прямолінійно. Часто брав не силою, а політикою, діючи за прислів'ям: "При нужді і чорт може бути братом". Запорозька політична поведінка – це тактика, що складалася з суми дій згідно з вимогами моменту, при стратегії збереження свободи. Проводячи політику тимчасових союзів, Кіш не зв'язував себе ні дружбою, ні ворожнечею. У запорозькій політиці сталість і щирість не грали ніякої ролі. "Хоч я і присягнув російському цареві, але государя польського не залишу", – відверто говорив славнозвісний кошовий Іван Сірко. Іншим разом він скаже: "Я не друг ляхів, я їх ворог, але татари ворог не гірший". За законами політики, як пошуку вигоди у сфері державних інтересів, потенційні вороги і союзники розглядаються як змінна величина, інколи змушуючи виступати в союзі із зовсім чужим проти кровно і духовно близького. Водив же Богдан Хмельницький за собою орду проти поляків, а Іван Виговський ішов з козаками, поляками і татарами проти росіян. Запорожці ворогували з гетьманом Іваном Мазепою, а потім разом з ним і шведами виступили проти Петра I [7].

Січ Запорозька – українська героїчна епопея і по-справжньому народне явище. Вона втілювала національну єдність перед загрозою зовнішньої небезпеки та викликів життя без роз'єднуючого соціального антагонізму.

Українству запорожців властиві елементи постійності, відданості, особливо в релігійних питаннях. Січ не знала церковних розколів, релігійних ересей. Тому в силу обставин ставши оборонцями України, запорожці увійшли в її історію і як лицарі православ'я. На Запорожжі не порушили морального закону, за яким жоден народ не може існувати й розвиватися без національно-релігійних основ.

Релігійну ситуацію в Україні часів козаччини не можна зрозуміти поза контекстом стану європейського християнства XVI-XVII століть. Жорстокості інквізиції та діяльність єзуїтів, передусім на Заході, викликали відторгнення католицизму. Папство як духовна монополія та світська централізована міжнародна організація стало на заваді створення деяких національних держав.

За своєю суттю протестанська Реформація постає "рухом політичним, лише прикритим релігійною формою, будучи частиною довгої боротьби грошовитих класів Європи за владу". Крім оновлених на основі моральних претензій до

католицизму догматів віри, переможці розраховували на припинення виплат Святому престолу важкої церковної десятини, а також на конфіскацію багатющих маєтків католицької церкви.

Виклик католицизму, кинутий на самому Заході, в Україні спонукав до духовного самовизначення як форми національної самосвідомості. Природно, що в своєму потязі до самоствердження козацтво шукало опори в минулому, в історичному досвіді народу, де знаходились витoki національної самобутності, неповторної своєрідності. Так козаки – і гетьманці, і запорожці – лише утвердились у відстоюванні своїх прадавніх національно-релігійних коренів.

З XVI віку низове козацтво, до того більше сторіччя вірний васал польської корони, починає непримиренно ворогувати з Польщею. Важко не помітити, що поворотним пунктом у поведінці козацтва стала Брестська (Берестейська) унія 1596 р., як тільки відчувались її політичні наслідки. З цього моменту розпочалася безперервна півторавікова епопея козацько-народних повстань з національно-соціальними мотивами, замішаними на міжконфесійному протистоянні, – від бунту Северина Наливайка (1596 р.), діяльним помічником якого був православний священник, його брат Дем'ян, до Коліївщини, на чолі якої став чернець Медведівської обителі св. Миколая, колишній запорозький козак Максим Залізняк.

З самого початку унія набула характеру безчещення й вірогоніння на православних – у цьому головна причина її неуспіху. Замість рівності народів і вір, натомість компромісу й консолідації суспільства унія породила його трагічний розкол. Віднесення більшості віруючих до числа схизматиків баламутило державу, розкривалася скринька Пандори невичерпаних міжконфесійних непорозумінь, образ, неспокою. Стіну неприязні й відчуження зводили з обох кінців. Католики наступали з гоноровою самовпевненістю своєї культурної зверхності. Українець ними сприймався не як людина з іншим духовним началом, а здавався просто нижчим, неповноцінним типом.

З боку войовничої козаччини неприйняття латинства носило певною мірою стихійно-викличний характер. Визнання унії означало певну втрату національних рис, перехід у якийсь проміжний стан. Запорожці з властивою їм манерою дошкульно висміювати все, що їм не подобалось, давати влучні прізвиська й клички, дражнили уніатів "полуляшками", "недоляшками", "недовірками" і т.п.

В обставинах епохи примирливі жести були неможливими або марними. Боротьба стала неминучою, коли козацтво – найбільш впливовий, політично енергійний соціум України – сприйняло унію як загрозу своїй національній і релігійній ідентичності. У зневажливій зверхності, в ставленні до себе як до "недохристиянізованих" людей наші предки відчули глибоку, можливо, непростиму образу національним почуттям.

Не випадково змінюється напрям воєнної активності Запорожжя. До того смертельні вороги, татари стають союзниками в боротьбі проти Польщі. Орда майже постійно перебуває в Україні, попутно грабуючи та хапаючи ясир. Так ірраціональна віронетерпимість послаблює місію козацтва захищати Україну і саму Польщу від турецько-татарських навал.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Вірність православ'ю стає ознакою національного патріотизму. Вже не кажучи про запорозьку старшину, українські політичні лідери – Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа – своєю поведінкою незмінно підкреслюють ревниве православ'я. Серед гетьманів бували поляки і навіть турки за етнічним походженням, але обов'язково православного віросповідання.

Один за одним знатні магнатські роди Вишневецьких, Заславських, Збараських, Острозьких та інших, колись стовпів православ'я, переходять у латинство. Сучасний дослідник історії Запорожжя Д. С. Наливайко вживає терміни "покаатоличення і денационалізація" [8], коли говорить про переродження української шляхти, яка прийняла унію. Лише дві національні сили піднялися на захист прадавньої віри – сила інтелектуально-моральна з представників духовенства й вірної православ'ю шляхти, а також сила козацтва. Їхніми союзниками стають міщанські православні братства.

Очолують табір захисників православ'я темпераментні запорожці. Віднині ні Польща, ні Україна не знають внутрішнього спокою. Крім зовнішніх фронтів, два народи знаходяться в постійній сутичці, взаємно паралізуючи розвиток державного життя, розоряючи себе та виснажуючи національні сили в боротьбі. Запорожці знаходяться в центрі подій. Для соціально і національно пригнобленого простого люду Січ стає символом свободи й оплотом віри.

З часів унії Запорозька Січ демонструє глибоку релігійність і непохитну прихильність до православ'я. В Січі єдність віри навіть серед представників різних національностей була обов'язковою. Січове товариство не терпить релігійного дисидентства у власних рядах. Так, однієї підозри в переході в унію стало достатньо, щоб кошовий Грицько Чорний поплатився життям.

В критичний для долі православ'я момент з ініціативи ряду політичних і церковних діячів України створюється рятівний для православ'я союз церкви з козацтвом, соціальні й політичні змагання козащини підсилюються національно-релігійними ідеалами.

Ще однією з причин неприйняття унії було те, що під час об'єднання західної церкви із східною їх соціальні ідеали, закорінені в масовій психології, виявилися не зовсім сумісними.

Східне християнство по-своєму дивиться і пояснює світ. Святі отці православної церкви найважливішим у людині визнавали скромне служіння, самовіддане виконання обов'язку. Православ'я апелює до почуття, а не до розрахунку, зневіра або відчай вважаються серйозним гріхом. У православної системі цінностей духовний персоналізм протиставляється корисливому індивідуалізму, матеріальні інтереси займають хай неабияке, а все ж підпорядковане, другорядне значення. Подвиг обов'язку, довготерпіння, жертвності складає ядро православної віри, її духовне багатство, хоч такі якості й припускають деяку соціальну інертність.

Лише в православному середовищі могло зародитися козацтво. Православні ідеали якнайкраще підходили козакові. Запорожець страчував життя в боях та поневіряннях не заради прав, хоч він їх і мав серед своїх, а задля загальнонаціональних інтересів, незалежно від того, усвідомлював він це, чи ні.

Позитивна роль західних церков безперечна. Правда, що християнство західного типу більш пристосоване до прагматичних реалій, ніж православ'я. Проте католицька церква ніколи й ніде не мала чисто національного характеру. За рахунок свого космополітизму, глобального поширення, міжнародної політичної активності католицизм був і залишається наднаціональним за своєю сутністю. А православ'я ніколи не займало іншої позиції, крім національної. Тим більше це стосується українців з українців – козацтва. Запорожця навіть можна вважати націоналістом, але націоналістом не з причин зневажливої ксенофобії, а за відданістю вірі й своїй становій відокремленості.

Віра Христова була для козака чимось більшим, ніж храмовим благочестям, не обмежувалася лише обрядовістю церковної служби. Між православ'ям і козацчиною існував глибокий внутрішній зв'язок. За православною традицією, людина служить Богові не стільки розумом чи діяльністю, скільки всім своїм життям. Страждати мовчки, підкоритися долі, а не змінювати її, – ось християнська заповідь, яку прагнули дотримуватися запорозькі козаки. Саме такі люди і здатні були віками стояти на смертоносному пограниччі живою стіною.

На Запорожжі не відомі церковні розколи та ересі. "Ми старовини не рухаємо, а новин не вводимо", – казали про себе запорожці. Тільки патріархальне православ'я могло бути духовною основою запорожування й козакування. Не випадково лише православним народам властива козащина.

В запорозьких степах, де безсила будь-яка влада, молитва виконувала свою роль, – вона утихомирювала людську душу серед безкінечних жажів війни, втрат, страждань. Церква вселяла в низове товариство спокій, терпіння, подвижництво. Віра надавала запорожцю заповітні основи його життя, що й перетворювало степового бурлаку в народного лицаря, озброєного оборонця України.

Звідси метаморфози нещадного професійного вояка в благочестивого богомольця і навпаки. Коли Січ знаходилась під кримським ханом в Олешках, запорожці рвалися в Україну, в Київ на поклін святим мощам, на прощу й послушенство в монастирях.

На Запорожжі, як і прийнято в православ'ї, церква не протистояла світській владі. Січ ніскільки не теократична, січова церква підпорядковувалась кошовому отаману. Несамостійність духовної влади, на перший погляд, здається слабкістю православ'я, але це його особливість. Таку залежність диктували обставини, бо під тиском агресивних іновірців не було іншого способу вистояти як при владній підтримці й обороні озброєною рукою. Між духовною і світською владами існував взаємнеобхідний союз.

Лише у питаннях віри проявляли запорожці свого роду ідейний фундаменталізм. Їхня моральна сила походила з релігії, містилась у православ'ї. Віра пояснює пристрасність, з якою вели війну обидві сторони. За смутні віки татарщини й ляхоліття низове козацтво перетворилось у борців за віру – лицарів своєї епохи. Завдяки козацькому опорюванню впродовж двох століть, від Брестської унії до падіння Польщі, так і не вдалося зломити православну церкву.

Боротьба та обійшла дорогою ціною. Конфесійна несумісність загострювала і так напружені соціальні й міжнаціональні стосунки. Релігійна екзальтація часом доводила людей до взаємного знищення. В засліпленій ненависті зневажалися закони, спалювалися дотла цілі поселення, потішалися муками, прирікали на смерть

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

будь-кого, хто мав нещастя належати до "чужої" віри. Досить нагадати про трагічний 1768 рік, коли за один день уманської різанини повстанці Залізняка й Гонта знищили до 20 тисяч людей. І ті, й інші в такі моменти забували про Бога, про християнське милосердя. В усі часи релігійний фанатизм страшний і небезпечний тим, що розпалює жорстокість до людей, котрі самі його не розділяють і переслідувати яких немає ніякої рації.

Міжконфесійні протистояння вивільнили масу негативних, руйнівних емоцій. Національна й релігійна нетерпимість, помножена на силу цілих народів, спрямувала їхню енергію непродуктивним шляхом. В Європі релігійні війни, породжені Реформацією, перевернули історію всього континенту. Свого апофеозу релігійна ворожнеча досягла в загальноєвропейській Тридцятирічній війні (1618-1648). 1648 рік, знаменитий у Західній Європі Вестфальським миром, в Україні пам'ятний початком україно-польської війни, спричиненої і соціальними, і національно-релігійними мотивами, яка затягнулася майже на півстоліття.

В нетерпимості релігійної усобиці пролились потоки крові. Запорожців не обминуло історичне правило, за яким люди завзято борються за віросповідальні принципи, хоч і не завжди живуть за релігійними заповідями. По суті війни українських козаків з татарами і поляками були скоріше національно-культурною боротьбою, ніж війнами між державами. І в цьому розумінні вони були війнами за віру. Це надавало боротьбі і благородство, і безпощадність.

На початку ХХІ ст. ті похмурі часи, схоже, інколи знову нагадують про себе. По світу розростається насильство на етнічній і міжконфесійній основі. На авансцену світової історії на місце ідеології і економіки виходять міжцивілізаційні відмінності, породжені глибинними несхожостями в історії, культурі, традиціях і, що особливо важливо й небезпечно, в релігії. В соціальному житті йде інтенсивний процес десекуляризації суспільства. Культурно-релігійні характеристики менш мінливі, тому вони примирюються між собою і розв'язуються важче, ніж політичні й економічні проблеми [9].

Історичний досвід запорозьких козаків нагадує нам про надзвичайну соціальну цінність суспільного згуртування на ґрунті міжнаціонального та міжконфесійного миру і злагоди.

Література

1. Латун О.І. Сторінки історії Запорозького козацтва. – Запоріжжя, 1992. – Ч.1. – С.27-28.
2. Скальковский А. История Новой Сечи. – І. П. – Одесса. 1885. – С. 260-261.
3. Праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 229.
4. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. - К., 1916. – С.191.
5. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – Т.1. – К., 1990 – С. 148.
6. Центральний державний історичний архів України в м.Києві. – Ф.229. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 2, 3-5 та ін.
7. Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен. – К., 1995. – С. 120-123.
8. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 146.
9. Докл. див.: Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорозька Січ ... – С. 125-140.